

EL-KAND FÎ Z KR ULEMÂ SEMERKAND'DA TÜRK HAKANLI I (KARAHANLILAR)*

Ömer Soner HUNKAN^{*}**

ÖZ: *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) devrinde yazılmış dinî-biyografik bir Arapça eserdir. Eserin müellifi Ebû Hafs Necmü'd-Dîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî (1068-1142), Mâverâünnehr'in Müslüman Araplar tarafından fethinden itibaren yaşadığı döneme kadar gelen Semerkand, Nesef, ve Buhârâ'da yaşamış veya bulunmuş muhaddisler ve meşhur ulemanın hal tercümelerini ilm-i ricâl kapsamında alfabetik bir sıra ile ele almıştır. Eserde dini bilgilerin dışında, Türk Hakanlığı'nın tarihine, idarî, askerî, sosyal yapısına dair orijinal bilgiler ihtiva eder. Dolayısı ile bu makalede, Nesefî'nin hakanlık hakkındaki kayıtları ele alınarak, analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nesefî, Semerkand, Karahanlılar, el-Kand, Mâverâünnehr

TURKIC KHANATE IN EL-KAND FÎ Z KR ULEMÂ SAMARKAND (QARAKHANIDS)

ABSTRACT: *al-Kand fî Zikri Ulemâi Samarkand* is an Arabic religious – biographical work written during the reign of the Turkic Khanate (Qarakhanids). The author of this work, Abû Hafs Nacmu'd-Dîn Omar b. Mohammad an-Nasafi (1068-1142) alphabetically examined the life history of renown ulema who lived or settled in Samarkand, Nasaf and Bukhara from the conquest of Transoxiana by Muslim Arabs until the period he lived. Apart from religious information, the work contains original data about the history and the social, administrative and military structure of Qarakhanids. Therefore, this article tries to examine and analyze the records of Nasafi on the khanate (Qarakhanids).

Keywords: Nasafi, Samarkand, Qarakhanids, al-Kand, Transoxiana

* Bu makale, Ekim 2012 – Ekim 2013 tarihleri arasında TÜB TAK desteği ile Chicago Üniversitesinde 'A Survey on the Islamization Process of Turks in Central Asia (Qarakhanid's Era 766-1212)' başlıklı projenin kaynak çalışmaları kapsamında hazırlanmış olup, desteğinden dolayı TÜB TAK'a ve çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca, Chicago Üniversitesindeki himayeleri ve değerli katkıları için Prof. Cornell Fleischer ve Assoc. Prof. Hakan Karateke'ye de minnettarlığımı ifade etmek isterim.

** Doç.Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giri

Tarihçinin kullandığı malzemeler çalı tı tı konuya özgü artlar nedeni ile çe itlilik arz edebilmektedir. Mesela, Osmanlı tarihi bahsinde genel anlamda gözümüzde ar ivler hemen canlanıverir. Selçuklu ve Bizans dendi inde vakayina- meler veya kronikler öne çıkar. Kök Türkler söz konusu oldu unda bu, Orhun kitabeleri ve Çin yıllıklarındır. Bunlar gibi Türk Hakanlı tı (Karahanlılar) denildi inde ise ilk akla gelen bol miktardaki nümizmatik verilerdir. Ancak, ço u zaman bu mebzul ve belirgin kaynakların olayları izah etmede yetersiz kaldıkları durumlar olur ve o zaman tarihçi ba ka kaynakların arayışına girer. te tam bu noktada Türk Hakanlı tı (Karahanlılar) tarihi ile me gul olan tarihçilerin Maverâüneh'r'de yeti en çok sayıdaki Hanefî hukukçuları ve onların eserleri üzerine yönünü çevirmesi do aldır. Nitekim Türk Hakanlı tı devrinde bu ülkenin vatanda tı bir hukukçu olarak en-Nesefî tarafından yazılmış dinî-biyografik eser *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand* bu çerçevede önemli bir tarihi kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile bu makalede, söz konusu eserde yer alan Türk Hakanlı tı tarihine dair kayıtlar ele alınarak de erlendirilmeye çalı ılacaktır.

Ebû Hafs Necmü'd-Dîn Ömer en-Nesefî'nin Hayatı ve Eserleri

Künyesi ile birlikte tam adı ve eceresi Ebû Hafs Necmü'd-Dîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. smâil b. Muhammed b. Ali b. Lokmân en-Nesefî es-Semerkandî el-Mâturîdî'dir. 462/1068-1069 Yılında Mâverâünnehr'in önemli ehirlerinden Nesef (di er adıyla Nah eb¹)'te do ması nedeniyle en-Nesefî, kendisi Semerkand'a yerle ti i için de ayrıca es-Semerkandî nisbeleri ta ıdı tı görülmektedir.² Nesefî'nin hayatına dair bilgiler daha çok onun e itimi ve ilmî faaliyetleri ile sınırlıdır. "Ta dâdü üyûhi Omer" adıyla yazdı tı kaydedilen eserinde hocası olan 550 üstattan hadis rivayet etti i söylenir.³ Türk Hakanlı tı devrinin bu mümtaz ahsiyeti, kuvvetli hafıza ve keskin zekâsı ile çok sayıda hadis ezberlemi ve bu nedenle kendisi "Müfti's-Sekaleyn", "Necmu'd-Dîn" ve "Hâfiz" lakapları ile zikredilmi tir.⁴ Ö rencileri arasında *el-Hidâye* müellifi Burhânu'd-Dîn el-Merginânî gibi bölgenin önemli âlimleri vardır.⁵ *el-Ensâb* sahibi me hur Sem ânî ondan icazet almı tir.⁶ Hadis, fıkıh, tefsir, kelam ve edebiyat alanlarına vakıf olan Nesefî, yaptı tı ilmi seyahatler çerçevesinde Ba dâd'da bulunmu ve orada kendi kitaplarından ders vermi , birçok ki i ondan hadis rivayet etmi tir. Mekke'de ise Arapça gramer üzerine

¹ Sem ânî, *el-Ensâb*, (N r. Ekrem Bû î), C.12, Beyrut, 1984, s.80.

² Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XIII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehr' slam Hukukçuları*, Ankara, 1976, s.89; Ay e Humeyra Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin" *D A*, C.32, 2006, s.571.

³ Kavakçı, *age.*, s.90.

⁴ Aslantürk, *agmad.*, s.571.

⁵ Kavakçı, *age.*, s.90; Ferhat Koca, "Merginânî", *D A*, C.29, s.182; Aslantürk, *agm.*, s.571.

⁶ Aslantürk, *agmad.*, s.571.

Cârullah ez-Zemah erî ile tartı ma yapmı tır. Neseffî, 12 Cemâziyelevvel 537 / 3 Aralık 1142 tarihinde Semerkand'da vefat etmi tır.⁷

Neseffî'nin ba ta *Akâidü'n-Neseffî* olmak üzere fıkıh, tefsir, hadis, kelim vs. dinî-hukukî alanda telif etti i yüze yakın eseri bulunmaktadır ki bunlardan günümüze kadar gelenleri sahanın uzmanları tarafından ne r, tez çalı maları ve di er akademik yayınlara konu olmu ve hala olmaktadır.⁸

Neseffî, *Târîhu Buhârâ* adında tarihe dair bir kitap yazmı sa da günümüze ula madı ı anla ılıyor.⁹ Onun bizi ilgilendiren ve bu makalenin konusu olan eseri, *el-Kand fî zikri Ulemâi Semerkand*, Semerkandlı muhaddisler, hadis rivayet edenler ve me hur ki iler ile kısmen Neseffî ve Buhârâlî bilginlerin hal tercümelerini alfabetik sıra ile Arapça olarak kaleme aldı ı ilm-i ricâl çerçevesindeki biyografik bir çalı madır.¹⁰ Eserin orijinali yirmi cilt olup, günümüze sadece bir cildi ula mı tır. Semerkand tarihi hakkında daha önce yazılmı olan drîsî el-Esterâbâdî (ö.405 / 1014-1015) ve Musta firî (ö. 432 / 1040-1041)'nin eserlerine dayanmakta ve kısmen onların zeyli niteli ini ta ımaktadır. Bununla birlikte ba ka kaynaklarda biyografileri bulunmayan bazı ki ilerinin yer alması eserin de erini artırmaktadır.¹¹

Neseffî'nin kısaca *Kand* veya *Kandiyye* adı ile de tanınan bu eserini Sem'ânî, *el-Kand fî Marifeti Ulemâi Semerkand* adı ile zikretmektedir.¹² Eserin Paris Arapça nüshasına (no: 6284) *Târîhü Semerkand* adı verilmi tır.¹³ Barthold'un kısmî ne rinde *el-Kand*'ın Leningrad Üniversitesi kütüphanesinde bulunan Farsça tercümesi *Kitâbü'l-Kand fî Târîhi Semerkand* adını ta ımaktadır.¹⁴ Bu nüshanın Neseffî'nin ö rencisi Muhammed b. Abdu'l-Celîl es-Semerkandî'nin *Müntehabu'l-Kand fî Ma rifeti (Târîhî) Ulemâi Semerkand* adıyla yazdı ı eser ile aynı olup olmadı ı tartı malıdır. Barthold, müstakil ne rileri ve W. Vyatkins'in Rusçaya çevirdi i *Kandiye* adlı eserin bu *Müntehab*'dan Farsçaya çevrildi ini ileri sürmektedir ki Z. V. Togan da bu görü tedir. Fakat bu meseleye özel bir mesai ayıran J. Weinberger, bunların ayrı eserler oldu u sonucuna varmı tır.¹⁵

⁷ Kavakçı, *age.*, s.90; Ferhat Koca, "Merginânî", *D A*, C.29, s.182; Aslantürk, *agmad.*, s.571.

⁸ Ay e Humeyra Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer en-Neseffî'nin 'et-Teyisîr fî't-Tefsîr' Adlı Eserinin Tahlili ve Bakara Suresi'nin Tenkitli Ne ri*, (Basılmamı doktora tezi), MÜSBE, stanbul, 1995.

⁹ Aslantürk, *agmad.*, s.573.

¹⁰ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlı ı (Karahanlılar)*, stanbul, 2007, s.34.

¹¹ Osman Aydınlı, *LAM, Ara turma Dergisi*, c.3, Sayı 1, 1998, s.230; Aslantürk, *agm.*, s.572.

¹² Sem'ânî, VII, 1976, 373; Hunkan, *age.*, s.34.

¹³ Z. Velidi Togan, *Tarihî Usul*, stanbul, 1985, s.192; R. N. Frye, *Ortaça ın Ba arısı Buhara*, Ankara, Tarihsiz, s.205.

¹⁴ Neseffî, *Kitâbü'l-Kand fî Târîhi Semerkand*, (N r. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898.

¹⁵ W. Barthold, *Mo ol stilasına Kadar Türkistan*, (Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s.17; Togan, *age.*, s.192; Aydınlı, *agm.*, 230-231; Aslantürk, *agm.*, s.572.

Süleymaniye Kütüphanesi Turhanvalide no: 70'de kayıtlı olan eksik bir nüshası Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından 1991 yılında yayınlanmıştır.¹⁶ Bu nüshanın baştan “hı” harfine kadar olan kısmı ile sondan “kef” harfinden sonraki kısmı eksiktir. Eserin bir başka eksiksiz tam bir nüshasını Yûsuf el-Hâdî hazırlamış ve eser Tahran’da 1999 yılında basılmıştır.¹⁷ Bu çalışmada, el-Fâryâbî’nin ne rinden yararlandığı ve eksik bölümler için de el-Hâdî’nin ne rini kullanıldığı.

el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand’da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)

Eserin hakanlığına dair kayıtlarını şöyle tasnif edebiliriz: Türk hakanlığı döneminde Semerkand, Buhârâ ve Nesef’te vezirlik, kadılık, müftülük, vaizlik, hatiplik, reislik, muhtesiplik yapan dinî ve bürokratik görevliler hakkında bilgiler ihtiva eder. Hakanlığın slam’a geçi döneminde Seyhûn ötesindeki Türk beldelerinde slamla ma ve buralara gelip giden din adamlarından bahseder. Sâ mânîler devrinde Mâverâünnehr’de bilhassa ribâtlarda ve medreselerde okutulan slamî öretinin mahiyeti hususunda bilgiler vardır. Mâverâünnehr gâzileri ve onların ehir komutanlarından bazılarının isimleri zikredilir. Mâverâünnehr’in gerçek fatihi ve Sâ mânî Devleti’ni yıkan İslamî Nasr b. Ali ve onun Türk müttefiki Sâ mânî Komutanı Faikü’l-Hassa’nın Semerkand’a ve Nesef’e gelişi ile bu fetih döneminde bölgenin durumunu tahmin etmeye yarayan ipuçları mevcuttur. Hakanlık döneminde Mâverâünnehr’de görülen veba salgını olaylar sırasında milat olarak kullanılır. Batı Türk Hakanlığı’nın kurucusu Tamgaç Han brâhîm’in oğlu emsü’l-Mülk Ebu’l-Hasan Nasr iki ayrı hâl tercümesinde hadis râvisi yani muhaddis olarak kaydedilir. Hakanlık hakkında orijinal kayıtlarından biri de Batı Türk Hakanlığı Hakanı Arslan Han Muhammed b. Süleymân’ın hayatta iken öldürülen oğlu Nasr’ın “ emsü’l-Mülk” unvanı ile zikredilmesi ve onun Rebiülevvel 521 / Mart 1127 tarihinde Selçuklu melikesi olması muhtemel olan el-İrâk Hâtûn ile evliliği olayıdır.

1. slamla ma

Türklerin ne zaman ve nasıl Müslüman oldu u hala yeterince aydınlatılmı bir konu değildir. Türklerde e zamanlı ve e co rafyalı bir slamla ma söz konusu olmadığı gibi tek tip bir slamla madan da bahsetmek zordur. İlk Müslüman Türk devleti hangi Türk devletidir? Bu konuda dahi bir uzlaşma yoktur.¹⁸ Bu ve benzeri sorular artırılabilir. Ancak bu soruların cevabını ço u zaman kronolojik bilgilerin

¹⁶ Nesefî, *El-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, 1-XII, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü’l-Kevser, 1991.

¹⁷ Ebû Hafs Necmü’l-Dîn Ömer en-Nesefî, *El-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, (N r. Yûsuf el-Hâdî), Tahran, 1999.

¹⁸ Bu konuda bk. Ömer Soner Hunkan, “Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya’da Devletler Üzerine Ele tirden De erlendirme”, *TÜEFD*, C.4, Sayı 7, 2014, s.75-85.

ötesinde bu konularda pek derinlik arz etmeyen vakayinamelerden ziyade Neseî ve onun gibi di er müelliflerin eserlerinde aramak faydalı olabilir.

Nitekim Neseî, Seyhun ötesinde Türklerin slamla masını hem rakam hem de metot açısından de erlendirebilecek bilgiler vermektedir. Mesela, eserdeki Ebî Ma âz b. Süleymân el-Belhî'nin biyografisi buna iyi bir örnektir. Neseî öyle der: "Ebî Ma âz, Horasân emîri Ali b. sâ b. Mâhân mecbur etti inde Semerkand'a geldi. Ali b. sâ b. Mâhân onu daha sonra Fergâna'ya sürdü. Akabinde H.190 / M.805 yılında Ebî Ma âz, Fergâna'dan Belh'e dönerken Semerkand'da geldi. Ardından Ke 'e ve nihayet Belh'e döndü. Ebî Ma âz, Tirmiz ve So âniyân'dan Va cird'e kadar olan bölgenin kadısı olan Abdu'l-Azîz b. Hâlid b. Ziyâd b. Cervâl'e u radı. Abdu'l-Azîz onu ikram ve iyilikle a ırladı. Oraya el-A ma da geldi ve Abdu'l-Azîz onu Ebî Ma âz ile tanı tırdı ve onu da Ebî Ma âz gibi konuk etti. Oradan Fergâna'ya yöneldiler. Allah onlar vasıtası ile â ve Fergâna halkına ihsanda bulundu ve onlar eliyle yüz bine yakın ki i Müslüman oldu."¹⁹

Neseî'nin bu kaydında bahsedilen fakihlerden Ebî Ma âz ve el-A ma eliyle 805 yıllarından sonra â ve Fergâna'da yüz bine yakın ki inin Müslüman oldu u hadisesi, Türk Hakanlı ı ve Sâmânîler arasındaki ili kilerle de uyu maktadır. Nitekim el-Almaî (ö. 486 / 1093'den önce)'nin *Târîh-i Kâ gar*'ından nakiller yapan Cemâl Kar î'nin XIV. asrın ba langıcında yazdı ı *Mülhakâtü's-Surâh*'da verdi i bilgilere göre, Türk ülkeleri arasında slamiyeti ilk kabul eden â (Ta kend) ehridir.²⁰ Bu ehri halkı (bilinen ilk Türk Hakanlı ı hakanı) Bilge Kadir Han zamanında Müslüman olmu tur. Sâmânî Emîr Nûh bu ehre gâza yapmı ve sficâb'a kadar gelmi tir. Bu olayın tarihini ise Sem ânî, 225 / 839-840 olarak kaydetmektedir.²¹ u halde, Türk Hakanlı ı'nın batı sınırındaki bu olay toplu yani kitlesel bir ihtida hareketi olmalıdır.

Buradan bir ba ka sonuç daha çıkarabiliriz. slamla tıran unsur olarak bölgeye ilk gelen fatihler Emevilerin henüz kurumsal anlamda yeterince geli mi olmamalarından dolayı dini amaçları gölgeleyen ekonomik hedeflere yönelik askerî planlara dayalı stratejilerinin yerini, Abbasiler döneminde kurumsal geli meye paralel olarak slam'ı tebli de daha barı çıl yöntemlerin aldı ını söyleyebiliriz. Zannımca Neseî'nin verdi i u anekdot bunu desteklemektedir: "Ali b. Muhammed b. akîk el-Belhî dedi: Belh'de dedemin üç yüz köyü vardı. Vâ cerd'de katli gününde onun için orada bir kefen dahi yoktu. Önündeki her eyi vaktine asılmı onunla kutsadıkları kaftanı ve kılıcı idi. Sanki onun görevini gösterir gibidir. O Türklerden, Karluk denilen kavme yaptı ı büyük bir ticaret hakkında haber verdi.

¹⁹ Neseî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, I-XII, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991, s.21-22.

²⁰ Cemal Kar î, *Mülhakâtü's-Surâh*, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.130.

²¹ Sam'ânî, VII, 1976, s.13.

Karluklar putlara tapıyorlar. Erguvani kırmızı bir elbise giymiş ve sakalı traşlı büyük bir şeyh Karlukların putlarına hizmet ettiği bir günde onların putlar evine girdi. Şakîk ona dedi ki: Ey şeyh, içinde bulunduğun bu durum batıldır. Benim, senin ve bu halk için Yaradan böyle bir şey yaratmadı. Allah dünya ve ahirette her şeyi gücü yetendir. Her şeyi rızıklandırandır. Hizmetkâr ona dedi ki, Ey Arab, sözün yaptığınla muvafık değildir. Şakîk ona dedi: Nasıl yani? Dedi: Sen Yaradan'ın her şeyi gücü yeten ve her şeyi rızıklandırıcı olduğunu iddia ediyorsun. Ama şimdi burada rızık talebi ile çile çekiyorsun. Söylediğin gibi idi ise: Seni şimdi burada rızıklandırıcı rızıklandırısın ve seni çileden sevince döndürsün. Şakîk dedi ki, dünyadan el çekmemin sebebi bu Türk'ün sözü idi. Derhal döndüm ve sahip olduğlarımı ilim talebi ile harcadım.”²²

Abbâsîlerin doğu vilayetlerinde özellikle Sâ mânîler döneminde Horasan ve Mâverâünnehr'de mescidler, medreseler ve ribatlar merkezinde dinî ilimlerde tahsil yapmış pek çok tüccar görünümlü ilmen donanımlı İslam Sûfî vaizlerinin, Türk ülkelerine yaptıkları seyahatlerin İslamla temas açısından oldukça başarılı sonuçları olduğu görülebilmektedir.²³ Zira Ebû Ma'âz ve el-A'ma vasıtası ile gerçekleşen ihtida hareketlerinin sonra da devam ettiği diğer kaynaklardan takip edebiliyoruz. Bu kapsamda aralıklarla toplu yani kitlesel ihtida haberleri mevcuttur. Mesela 921 yılında İslam'ı kabul eden Arslan Han oğlu Satuk, Mâverâünnehr'den Kağar'a gelen ve ticaretle meşgul eden mutasavvıf bir ahsiyet olan fakih Ebû Nasr Sâ mânî'nin telkinleri ile Müslüman olması ve bu yolla hakanlığının batısında İslam hâkim olmasıdır.²⁴ 340 / 951-952 yılına gelindiğinde fıkıh ve kelam âlimi el-Edîb el-Kâtib el-Kelemâtî, Nişâbur'dan ayrılarak, Buhârâ'ya gelmiş, burada birkaç yıl kaldıktan sonra hakanlığının başkentini Balasagun'a gelerek “Hanlar Hanı” Arslan Han Baytağın hizmetine girmiştir. 350 / 961-962 yılından önce orada vefat ettiği dikkate alınır, Ebû'l-Esir'in 349 / 960-961 yılı olaylarında kaydettiği, “Bu yılda Türklerden yaklaşık iki yüz bin oba (hırkâh) İslam dinine girdi.” haberi anlamlı olmaktadır.²⁵

Türk Hakanlığına seyahatler yapan daha başka İslam-Sûfî vaizleri de vardır. Hakanlığın Sâ mânîlerin sınır vilayeti Sifcâb'a bağlı Üsbânîkes'ten fakih Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Hâtim, Semerkand'da bir süre ikamet ettikten sonra Türk ülkesine gitmiş ve 380/990-991 yılından önce oradan tekrar Üsbânîkes'e dönmüştür.²⁶ Nesefî'nin hâl tercümesini verdiği Ebû Zer Ammâr b. Hamd et-Temîmî

²² Nesefî, 120.

²³ Hunkan, *age.*, s.126.

²⁴ Karî, 132; *Tezkire-i Satuk Buğra Han* (Molla Hâcî, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, (Nâir. Abdurrahim Sabit), Kağar, 1988, s.68.

²⁵ Ebû'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târîh*, (Çev. Ahmet A. İrakça), VIII, s.460; Sam'ânî, X, 1981, 458-459.

²⁶ Sam'ânî, I, 1980, 210.

el-Ba dâdî, 346 / 957-958'den önce yaptı ı seyahatinde Mâverâünnehr, sficâb ve Fergâna ile Türk ülkesine de gelmi , Türk ülkesinden Nesef'e döndükten sonra Buharâ'da 387 / 997 yılında ölmü tür.²⁷ 435 / 1043-1044 tarihine gelindi inde ise bnü'l-Esîr'in rivayetine göre, yaz mevsimini Bulgar ülkesinde kı ı da Balâsâgûn'da geçiren, Balâsâgûn ve Kâ gar taraflarında ise ya macılık yapmakta olan henüz Müslüman olmayan on bin çadır halkı Müslüman olmu tur. Hayvancılıkla geçindi i bilinen bu çadır halkı, bu yılda, yirmi bin ba koyun keserek kurban bayramını geçirmi lerdir.²⁸

2. Hakanlar ve Di er Hanedan Üyeleri

Nesefî, muhaddislerin biyografilerinde tabii olarak onları zaman zaman Türk Hakanlı ı hanedanı mensupları ile ili kilendirerek, haklarında bilgi vermektedir. Bu hanedan üyeleri unlardır: Mâverâünnehr'in fethinden itibaren kronolojik sıra ile lig Nasr b. Ali (388-403 / 998-1013), emsü'l-Mülk Nasr b. brahim (460-472 / 1068-1080), Han Ahmed b. Hızır (ilk saltanatı: 47?-482 / 108?-1089 ve ikinci saltanatı: 485-488 / 1092-1095), Kadır Han Cibril b. Ömer b. Tu rul Han (492 -495 / 1098-1102), Arslan Han Muhammed b. Süleymân (495-524 / 1102-1130) ve emsü'l-Mülk Nasr b. Muhammed b. Süleymân (ö.1127).²⁹

2.1. lig Nasr b. Ali (el-Emîr lig, lig el-Mâdî, lig Ebi'l-Hasan Nasr b. Ali: 998-1013)

Nesefî, Mâverâünnehr'in gerçek fatihi lig Nasr b. Ali'nin bilhassa 1005 yılındaki Nesef eherine geli ini muhaddislerin hadis rivayetlerinde milat bir olay gibi kaydeder.³⁰ Bu sırada lig Nasr b. Ali'nin maiyetinde olan muhaddislerin bazılarının adına eserinde yer verir. Meselâ, bu muhaddislerden Ebî Mervân Abdu'l-Melik b. Sa îd b. brâhîm en-Nesefî Belh ve Toharistan ile Buhara'da hadis dinlemi , el-Emîr lig Nesef'e geldi inde Ebû Âmir Adnân b. Muhammed ed-Debî de ondan hadis dinlemi tir. 1006 yılında ise vefat etmi tir.³¹ Bir ba ka muhaddis Ebî Muhammed Abdu'l-Azîz b. Abdullah es-Serahsî **lig el-Mâdî** döneminde iki kez Nesef'in kazalarında bulunmu tur.³² Yazım ve iirde zamanın tek katibi olarak nitelenen Gaznelilerin hizmetinde bulunmu Kâtib Ebi'l-Feth Ali Muhammed el-Bustî 396 / 1005 yılında **lig el-Mâdî** ile birlikte Nesef'e gelmi ve 399 /1008 yılında lig Nasr'ın ba kenti Özkend'de ölmü tür.³³ Ebî Âmir Adnân b. Muhammed es-Sabî el-Herevî er-Reis, **lig Ebi'l-Hasan Nasr b. Ali'nin** Nesef'e nüzülü zamanında Nesef'e

²⁷ Nesefî, 475.

²⁸ bnü'l-Esîr, IX, 396-397.

²⁹ bk. Huncan, *age.*, 490-491.

³⁰ Nesefî, 487.

³¹ Nesefî, 250.

³² Nesefî, 295.

³³ Nesefî, 397.

gelmi tir. Bu 396 / 1005 yılındadır. Aynı zamanda Buhara'da da bir müddet hadis rivayet etmiş ve 397 / 1006'dan sonra Herât'ta ölmüştür.³⁴ Kısaca buradan da sonuç çıkarılabilir. 999 yılında Bağlı Nasr'ın Bağlı'da olduğu hakanlık ordusu, Buhara'yı hiçbir direnişle karşılaşmadan fethetmiştir. Hâlbuki Sâmânîlerin resmi din adamları yani hatipleri camilerde hakanlığına karşı cihadın farz olduğunu ve hakanlığına karşı savaşmaları gerektiğini fetvasını vermelerine rağmen, halk onlara itibar etmeyerek etraflarındaki mutasavvıf gayri resmi din adamlarının hakanlığına iyi Müslüman oldukları dolayısıyla onlara karşı savaşmamaları eden fetva verdiklerini biliyoruz.³⁵ Bu halde, 1005 yılında Mâverâünnehr'de Sâmânîlerin tamamen yıkıldığı bir sırada, Nesefî'nin biyografilerini verdiği mühaddislerin ya bu mutasavvıf grubuna dâhil olduklarını ya da Sâmânîlerin resmî din adamları ile imdilik bir uzlaşmaya vardıklarını düşününce ünebiliriz.

Bu Karahan Han Harun'un sficâb, Fergana, Semerkand ve Buhara'yı alarak Sâmânîlerin Mâverâünnehr topraklarını fethetmesinin hemen ardından hastalanarak Kaşgar'a dönerken vefat etmesi üzerine Türk Hakanlığı'nın Bağlı kenti Balasagun'da bulunan Arslan Han Ali, 992 yılında Bağlı Nasr'ı Mâverâünnehr'in yeniden fethi için görevlendirdi.³⁶ Sikkelere göre Nasr, 384 / 994 – 995'de Fergâna ve Hocend'i, 385 / 995'de lâk'ı, 386 / 996'da Hâk'ı ve 387 / 997 yılında U rûsene'yi ele geçirdi.³⁷ Nasr b. Ali bu bağlaşırları esnasında "Tonga Tegin" unvanını taşııyordu. Ertesi yıl Türk Hakanlığına hakanı Kara Han (Arslan Han) Ali'nin doğuda gayrimüslim unsurlara karşı giriştirdiği bir savaşta yanarak şehit olması üzerine, Balâsâgûn'da Türk hakanlığına tahtına büyük olan Ahmed b. Ali geçti (388 / 998).³⁸ Kardeşi Nasr b. Ali de, bağlaşırları ile konumunu güçlendirdiğinden bu tarihten itibaren "Tonga Tegin" yerine "Bağlı" ve "Arslan Bağlı" unvanlarını kullanmaya başladı.³⁹ Özkend'i kendisine merkez edinerek Türk Hakanlığına adına Sâmânîleri ortadan kaldırmak ve onların merkezi Buhara ve Semerkand'ı almak için harekete geçti. Nesefî, bu fetih sürecinde hakanlıkla işbirliği yapan Sâmânîlerin Türk komutanlarından el-Emîr Ebî'l-Hasan Fâik b. Abdullah el-Hâssa (el-Endülüsi)'yi de hadis râviler arasına koyar. Ona göre Fâikü'l-Hassa, Sâmânî Emîri Ebî Muhammed Nûh b. Mansûr'un bir kölesidir. el-Emîr es-Sedîd ile birlikte Nesefî'e iki kez gelmiştir. Semerkand'a 387 / 997 yılı Rebiü'l-Evvel ayının altısına denk gelen Cumartesi günü vali olarak gelmiştir. Buhara'da 389 / 999 yılı

³⁴ Nesefî, 487.

³⁵ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem*, (N r. H. F. Amedroz), I-II, (Zahîrî'd-Dîn Ruzrâverî) *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, III, *Kut'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. brâhîm es-Sâbî el-Kâtîb*, IV, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, s. 373-374.

³⁶ Hunkan, *age.*, 139.

³⁷ B. D. Koçnev, *Karahanidskie Monety: stoñnikovedçeskoe i storiçeskoe ssledovanie*, Moskova, 1993, s.24.

³⁸ Hunkan, *age.*, 139

³⁹ Koçnev, *age.*, s.21.

Ramazan ayının 13. günü Salı gecesi ölmü tür.⁴⁰ Buradaki bilgiler bu konuda kayıtlar veren vakayinameleri do rulamaktadır. Nitekim lig Nasr, Sâ mânîlerin koruyucusu Gazneli Sebük Tegin ile yaptı ı anla ma gere ince Faikü'l-Hassa'nın Semerkand valisi tayin edilmesi kararla tırılmı idi.⁴¹

Son olarak, Neseî'nin 1001 yılında yani hakanlı ın Sâ mânîleri ortadan kaldırdı ı sırada Neseî'te Ebî Ya lâ Abdu'l-Vahhâb b. Ahmed en-Neseî'nin hayatını kaybetmesine sebep olan olay, bu süreçte Mâveraünnehr'de korku ve kaos ya andı ını gösteren bir ipucu olarak ele alınabilir. Nitekim, Ebî Ya lâ Abdu'l-Vahhâb, 392 /1001'de bir Çar amba gecesi feci bir ekilde öldü. Bunun sebebi u idi; Bu ahlaksızlar (ed-Du âr) Neseî'te bir gece gönüllülük ve barı ehli olarak gecelediler. Sava mak üzere orada ço aldılar. eyh bir insanı öldüren birini gördü. Korktu ve oldu u yere dü tü. Onu evine götürdüler ancak eve ramak kala öldü.⁴² Daha evvel 992 yılındaki Bu ra Han Hârûn'un ilk fetih te ebbüsünden biraz önce sbîcâb'da ikamet etmekte olan Ebi'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed el-Cürcânî'nin Neseî'e geli yılı 989 tarihi, Neseî'te fitne zamanı, beldenin harap oldu u ve yandı ı bir tarih olarak ele alınmaktadır. Bu Sâ mânîlerin son döneminde Mâveraünnehr'de otoritenin kayboldu unu göstermektedir.⁴³

2.2. emsü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Nasr b. brahim b. Nasr (el-Melik Nasr b. brâhîm, emsü'l-Mülk Nasr b. brahim: 1068-1080)

Neseî, Batı Türk Hakanlı ı'nın kurucusu Tamgaç Han brâhîm'in o lu emsü'l-Mülk Nasr'ı muhaddisler arasında göstermektedir.⁴⁴ emsü'l-Mülk Nasr, daha önce yazılan bn Mâkûlâ (ö. 475 / 1082'den sonra)'nın *kmâl'*inde de muhaddis ve hadis rivayetçisi olarak zikredilir ki, böylece Neseî de, güvenilir bir ricâl alimi olan bn Mâkûlâ'nın verdi i bilgileri do rulamaktadır.⁴⁵ Türk Hakanlı ı'nda teginlerin iyi bir e itim aldıkları bilinmektedir. Bunun en güzel örne i herhalde Ka garlı Mahmud'tur. Di er taraftan Kılıç Tamgaç Han brâhîm b. Hüseyin Devri (574-600 / 1178-1204) de ems'ül-Mülk Nasr gibi, hattât idi. Yazdı ı Kur'an mushaflarını satması için bir meçhule verir ve azı ını bundan elde ederdi.⁴⁶

⁴⁰ Neseî, 527.

⁴¹ eyh Menînî, *e - erhü'l-Yemînî el-Müsemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî*, I, Kahire, 1286, 240-241; Curfâdekânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, (N r. C. iâr), Tahran, 1374, s.139; Aydın Usta, *Türklerin slamla ma Serüveni Sâ mânîler*, stanbul, 2013, 266.

⁴² Neseî, 269.

⁴³ Neseî, 395.

⁴⁴ Neseî, 313-314.

⁴⁵ Ra îd Efendi ktp. No: 903 vr.77a-b; bn Mâkûlâ, *el- kmâl fî Ref'i'l- rtiyâb ani'l-Mütelif mine 's-Semâ ve 'l-Künâ ve 'l-Ensâb*, (N r. A. Yemânî), I-VI, Haydarâbâd, 1962-1967.

⁴⁶ Avfî, *Tezkiretü Lübbâbi'l-Elbâb*, (N r. M. Abbâsî), I, Tahran, 1361, s.42.

emsü'l-Mülk hakkında bın Mâkûlâ (ö. 475 / 1082'den sonra), "...Bu hükümdarın birçok lakabı vardır. Yolu iyidir. İlimlerin ve sanatların ekserisini bilmektedir. Semerkand ve Buhârâ'daki cemaatten hadis dinlemi ve rivayet etmiştir. Hat yazısı güzeldir."⁴⁷ derken, Müneccimba 1 da onun hakkında, "Kendisi bilgindi, birçok şeyden hadis ve fıkıh okumu tu, güzel hutbeler tertip eder ve kendisi de hutbe okurdu."⁴⁸ demektedir.

Nesefî, emsü'l-Mülk Nasr'ın Buhara Camiinde hadis rivayet ettiğini e - eyhu'l- mâm Abdu'r-Re îd b. el-Hüseyn b. Ebî Sâlih b. el-Hasan el-Esrenkenî'nin hâl tercümesinde kaydetmektedir.⁴⁹ e - eyh Ebî Mutahhar Abdu'r-Re îd b. Ahmed et-Tahirî es-Semerkandî'nin biyografisine göre de Semerkand'da ed-Dâru'l-Cüzcâniyye'de el-Melik Nasr b. brâhîm'den hadis rivayet edilmiştir.⁵⁰

2.3. Ahmed Han (İlk Saltanatı: 108?-1089 ve ikinci saltanatı: 1092-1095)

Nesefî'nin eserinde adı geçen bir diğ er hakan Han Ahmed b. Hızır'dır. es-Seyyid el-Âlim ez-Zâhid Ebî Bekr Zeyd b. el Hasan el-Ca ferî ez-Zeynî 495 / 1101 yılında vefat edince ehîr kabristanında (Makberetü'l-Medine) Ahmed Han makberesi tarafına defnedilmiştir.⁵¹ Batı Türk Hakanlığı'nda Han Ahmed b. Hızır, gayri memnun din adamlarının teviki ile hakanlığı'nı Selçuklu hâkimiyetine girdiği dönemi ve Türk İslam tarihinde ilk kez bir hakanın asker destekli bir ulema ihtilali ile de yönetimden uzaklaştırılması sonucu, yargılanarak zındıklık ile suçlandıktan sonra idam ettirilen bir Türk hakanını temsil eder. Nesefî'nin verdiği bilgiden onun en azından bir kabrinin olduğu ve el-Ca ferî ez-Zeynî'nin kabrine bakılırsa herhalde ehîr kabristanında ehl-i sünnet mensubu olmayanların tarafına defnedildiği anlaşılmaktadır.⁵²

2.4. Kadir Han (Cibril b. Ömer b. Turul Han: 1098-1102)

Nesefî, el- mâm el-Hatîb Ebî Muhammed Abdurrahman b. Yahyâ b. Yûnus el-Çi ilî Kadir Han zamanında Semerkand hatibi olduğunu kaydeder.⁵³ Bu hatip vasıtasıyla adı geçen Kadir Han Cibril, ikiye ayrılmış bulunan hakanlığı üç yıl gibi kısa bir süre de olsa ahsında birleştirilmiştir. Kadir Han, Semerkand'da kendisine naib olarak atadığı Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Alevî el-Ba dâdî üç yıl sonra isyan edince Semerkand'ı kuşatarak Ba dâdî'yi yakaladı ve onunla birlikte

⁴⁷ Ra îd Efendi ktp. No: 903 vr.77a-b.

⁴⁸ Müneccimba 1, *Câmiü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, (Trc. N. Lugal), İstanbul, 1940, s.9.

⁴⁹ Nesefî, 313.

⁵⁰ Nesefî, 313-314.

⁵¹ Nesefî, 68.

⁵² Nesefî, 68.

⁵³ Nesefî, 240.

birçok yanda ını öldürttü (495 / 1101-1102).⁵⁴ te böyle bir devirde el-Çi ilî, Semerkand hafîbi idi ki, bu çalı manın konusu olan Ebû Hafs en-Nesefî, 1122 yılında vefat eden bu Semerkand hatibinin ö rencilerinden idi.⁵⁵

Kadır Han, “Kül Er Tegin” unvanı ile bir medrese yaptırmı tır. Horasân'ı ele geçirmek amacı ile Selçuklular ile giri ti i mücadelede Melik Sencer tarafından öldürüldükten sonra, bu medreseye defnedilmi tir (Mayıs 1102).⁵⁶

2.5. el-Hâkânü'l-A zam Muhammed b. Süleymân (1102-1130)

Nesefî'nin kaydetti i hakanlardan biri de Arslan Han Muhammed b Süleymân'dır. Onun annesi Selçuklu sultanı Melik ah'ın kızı idi. Merv'in köylerinden Sûs'ta do mu idi. Batı Türk hakanlı ı hakanlarından babası Tegin Han Süleyman'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr'de tutunamadı ve Merv'e giderek orada ikamet etti. Kadir Han Cibril'i öldüren Horasân Meliki Sencer, Selçuklu himayesindeki Mâverâünnehr'de hakanların vaki olan itaatsizlikleri nedeniyle, güven duydu u ye eni Muhammed'i, çok sayıda askerle Semerkand'a göndererek Batı Hakanlı ı tahtına oturttu. Sencer, aynı zamanda Muhammed'in damadı idi.⁵⁷ Sikkelerde ve bazı slamî metinlerde Arslan Han, Tabgaç Han ve 'Ala'd-Devle" unvanları ile zikredilen Muhammed b Süleymân'ı Nesefî'nin “el-Hâkânü'l-A zam” yani “En Büyük Hakan” unvanı ile zikretmi olması önemlidir.⁵⁸

Nesefî, Arslan Han döneminde Semerkand'a Irak tarafından gelen bazı ahsiyetlerden bahseder. Bunlardan biri 1121 yılında Semerkand'ı ziyaret eden el-Emîru'l- Âlem (Âlim) Ali b. Muhammed b. Tahir el-İrâkî ez-Zekî'dir. Erdemi, güzel dili, iyi hattı ve akıcı bir Arapçası olan, iir ve hikâyeleri ezberleyen ve ordu ehlinin kemer ve külahını kapsayan Türk elbisesin giyinerek gelen ez-Zekî pek fazla kalmadan aynı yıl el-İrâk'a dönmü tür.⁵⁹ Nesefî bundan ba ka e - eyh el- Âlim el-Haccâc Ebi'l-Ferec Rüstem b. el-Abbâs el-Ba dadî'nin 519 / 1125 yılında Arslan Han Muhammed b Süleymân'a gelen el-Halîfe Atiye b. Ali b. Atiye el-Kar î'nin

⁵⁴ bnü'l-Esîr IX: 235.

⁵⁵ Sem'ânî, III, 1980, 276; Yakût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, (N r. F. A. el-Cundî), II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l- İmiyye, 173; ehâbü'd-Dîn Mercânî, *Gurfetü'l-Hevâkin li Urfeti'l-Havâkin*, 1864, Kazân (1941'de yazılan yazma nüshası: Ta kent El-Bîrûnî ark inaslık Ens. Ktp. No: P.N. 5741), 1941, s.39.

⁵⁶ Ner ahî, *Târîh-i Buhârâ*, ‘Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer’, (N r. M. Radavî), Tahran, nti ârât-ı Tûs, 1363, s.20; Avfi, *Cevâmü'l-Hikâyât ve Levâmü'r-Rivâyât*, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.84; bnü'l-Esîr X, 283-284; IX, 235.

⁵⁷ bnü'l-Esîr X, 523; Mu'inü'l-Fukarâ, *Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, (N r. A. G. Me'ânî), Tahran, 1339, s.74.

⁵⁸ Nesefî, 59.

⁵⁹ Nesefî, 453.

elçisinin yolda ı olarak Semerkand'a geldi ini kaydeder.⁶⁰ Arslan Han Muhammed'in bir süre sonra da 522 / 1128 yılında Darü'l-Hilâfe'ye Hanefî fakihî el-Hüseyn Ali el-Lemâ î'yi elçi olarak göndermi oldu unu di er kaynaklardan biliyoruz.⁶¹

Arslan Han Muhammed, henüz Müslüman olmayan unsurlara kar ı verdi i mücadeleden dolayı kaynaklarda "Gâzi" unvanı ile birlikte anılmaktadır. Bu çerçevede Arslan Han Muhammed döneminde ya ayan ve Ka gar'da uzun süre kaldıktan sonra 1126 yılında Semerkand'a dönen el-Mükrie el-Yârketî'nin dedesi Ahmed b. Kündir'in Hindistan'a on altı kez, Türklere ise on yedi kez gaza yaptı ına dair rivayeti, hakanlı ın gaza faaliyetlerine yönelik verilerinin pek az oldu u ortamda önemlidir.⁶²

2.6. emsü'l-Mülk Nasr b. Muhammed b. Süleymân (ö.1127)

Neseffî, Arslan Han'ın o lu emsü'l-Mülk Nasr ile el-İrâk Hâtûn 'un zıfafi için 1127 yılında Semerkand'a gelen grupta Safiyu'd-Dîn Zekiyu'l-Mülk Ebi'l-Hayr Ali b. Nasr b. Ahmed b. Ali el-Esbehânî'nin de bulundu unu yazar.⁶³ Ancak, Selçuklu melikesi İrâk Hatun ile evlendirilerek nâib tayin edilen, cesur ve kahraman emsü'l-Mülk Nasr b. Muhammed, müderris fakih e - erif el-E ref el-Alevî es-Semerkandî tarafından babasının yerine geçmesi için te vik ve tahrik ediliyordu. Ancak, emsü'l-Mülk Nasr b. Muhammed bunu kabul etmemi olacak ki bu fakih ve ehir reisi birle erek emsü'l-Mülk Nasr b. Muhammed'i öldürdüler.⁶⁴ Bu geli meler sırasında Semerkand'da bulunmayan Arslan Han Muhammed, o lunun ölüm haberini alınca oldukça üzüldü ve Türkistân tarafında bulunan di er o lunu ki 523-524 / 1128-1130 tarihli Semerkand sikkelerine göre Ahmed b. Muhammed olmalı idi, asiler üzerine gönderdi. Di er taraftan da, Sultan Sencer'den yardım istedi. Ancak, bu yardım daha ula madan, Ahmed b. Muhammed Semerkand'a gelerek, müderris fakih e - erif el-E ref el-Alevî es-Semerkandî'yi öldürmü ve ehir reisini tutuklamı tır.⁶⁵

3. Hanedan ve Bürokrat Ulema Çatı ması

Batı Türk Hakanlı ı'nın en önemli olgularından biri de daha Mâverâünnehr'in fethinden itibaren ba layan hakanlar ile medreseden yeti en ve zaman zaman bürokratik görevler üstlenen bürokrat-ulema sınıfı arasındaki çatı madır. Bilindi i

⁶⁰ Neseffî, 59.

⁶¹ Kure î, *Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (N r. el-Hulv), I, Kâhire, 1978, s.215.

⁶² Neseffî, 286.

⁶³ Neseffî, 428-429.

⁶⁴ bnü'l-Esîr X, 522; XI, 81

⁶⁵ Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura (Çast 2)", *Vostoçnoe storiçeskoe storiçnikovedenno i Spetsialnie Distipliny Vipusk 5*, Moskova, 1997, s.259.

gibi Türklerin İslam'a girişinde pek çok deşim ya anmı , bunlar zamanla sentezlenmi veya bazı hususlar terk edilmi tir. Ancak çatı ma halinde kalan konular da vardır. Bunlardan biri iktidar meselesidir. Bu yönü ile Batı Türk Hakanlı ı hanedanı ile Mâverâünnehr'deki bürokrat-ulema sınıfı arasındaki devlete hâkim veya muktedir olma kavgasıdır. Pek çok dinî önder ahsiyetin ve çevresinin hayatını kaybetti i bu kavga, önce Selçuklu istilas ve ardından asker destekli ulema ihtilali ile sonuçlanmı tir.⁶⁶

Bu çerçevede Neseî, bunlardan E - eyh el-Kâdî el- mâm e - ehîd Ebî Usame Abdu'l-Vâhid b. Tâhir b. Muhammed el-Kermînî hakkında öyle demektedir: “e - eyh el- mâm e - ehîd smâil Ebî (b.) Nasr es-Saffâr'ın en iyi arkadaşlarından idi. Bir müddet Kermine'de ders okuttu, yazdı ve fetva verdi. Sonra Buhara'ya yerleşti. Bir süre orada ders okuttu, fetva, hüküm ve aynı zamanda hutbe verdi. Semerkand'a pek çok kez u radı ve 488 / 1095 yılı Ramazan ayının on altısı Çaramba günü Buhara'da şehit edildi.”⁶⁷ şehit edildi i kaydedilenlerden bir diğeri de 523 / 1128 yılında es-Seyyid el- mâm el-Ecell el-E ref b. Muhammed b. Ebî ucâ idi.⁶⁸

4. Âl-i Burhân

Sultan Sencer, bu çatı mayı sona erdirmek için Mâverâünnehr'deki muhaliflerden Ebû brâhîm smâil b. Ebî Nasr es-Saffâr'ın o lu “ez-Zâhid es-Saffâr” olarak tanınan Ebû şâk brâhîm b. smâil'i Merv'e götürerek orada ikamete mecbur etti. Onun yerine, Halîfe Ömer soyundan gelen ve ataları Mervli olan Hanefî fakihlerinden Abdü'l-Azîz b. Ömer b. Mâze'yi, kız kardeşi ile evlendirdikten sonra “Sadr” unvanı vererek, Mâverâünnehr'e Buhara'ya gönderdi. Abdü'l-Azîz gibi, daha sonra yerine geçen çocuklarının da “Burhânü'd-Dîn ve Burhânü'l-Mille ve'd-Dîn” lakaplarını kullanmasından dolayı “Âl-i Burhân” (Burhan ailesi) adı ile tanınan bu aile, Buhârâ'da Saffâr ailesinin yerini alarak burada hakanlı ın tekilatı bütününde Hanefî taraftarlarının reisli i denilebilecek bir teokratik hâkimiyeti temsil eder oldular.⁶⁹ Neseî, eserinde bu ailenin mensuplarından birinin bazı unvanlarını ölüm tarihi ile birlikte zikretmektedir. Buna göre adı, künyesi ve unvanları e - eyh el- mâm el-Ecell Burhânü'l-Eimme Ebî Muhammed Abdu'l-Azîz b. Ömer b. Abdu'l-Azîz Mâze olup, Buhara'da 528 / 1133 yılında vefat etmi tir.⁷⁰

⁶⁶ Bk. Ömer Soner Hunkan, “Türk Hakanlı ı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatıması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali”, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül, 2006, *Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Ankara, 2010, s.653-666.

⁶⁷ Neseî, 279.

⁶⁸ Neseî, 353-354.

⁶⁹ Mu'înü'l-Fukarâ, 47-48; Omeljan Pritsak “Âl-i Burhân”, *Der İslam*, XXX, sa.1, Berlin, 1952: 81-96; Ali Öngül, *Âl-i Burhân, D A*, VI, 1002, s.430.

⁷⁰ Neseî, 229.

Onun babası Ebu'l-Mefâhir Ömer, Mâverâünnehr'e do ru yönelen Kara Hitây tehlikesi kar ısında Batı Türk Hakanlı ı hakanı Mahmûd b. Muhammed gibi, Selçukluların yanında yer aldı. Kara Hitâylar 5 Safer 536 / 9 Eylül 1141 tarihinde Selçukluları ve müttefiklerini Katvân Sava ında yenilgiye u ratarak Mâverâünnehr'i istila ettiler. Sadr Hüsâmü'd-Dîn Ebu'l-Mefâhir Ömer, Kara Hitâylara kar ı direnmi olacak ki Gür Han'ın huzurunda ehit edilerek Buhârâ'da Kellâbâd'a defnedilmi tir.⁷¹

5. Veba

Nesefî, ele aldı ı hâl tercümelerinde bazı önemli olayları milat olarak tarihlendirme için kullanır. Bunlardan biri de 448 / 1056 yılında “vebâ-yı âm” ekinde kaydedilen veba salgınıdır.⁷² Ulemadan bazılarının ölüm tarihini bu olaya atıf yaparak vermi tir. Meselâ, e - eyh el- mâm Abdu'l-Melik b. Ahîd el-Herkânî, büyük bir müftü idi. Semerkand'a geldi inde fetva isteyenler etrafında izdiham olu tururdu. 448 /1056'da veba yılında vefat etti.⁷³ Bir ba kası el- mâm Ebi'l-Hasan Ali b. Abdu'l-Azîz ez-Zübeyrî, Dizek'de veba senesi (el-vebâyü'l- âm)'nde 448 / 1056 yılında vefat etti.⁷⁴

6. Gâziler

Mâverâünnehr do usu ve kuzeyi itibari ile Türklere ve sonra onların slam'a girmesi ile Uygur ve Mo ollara, güneyi ile de Hindistan'a kar ı gaza bölgesi görevini üstlenmi tir. Bu çerçevede Nesefî, el-Gâzî unvanlı Abdurrahman b. Abdullah gibi bazı ahsiyetlerin biyografilerine yer verirken, bu çevreye gaza bölgelerine dair kısa bilgiler de kaydeder.⁷⁵ Meselâ, el-Mukrîe Ebi'l-Muzaffer Abdu's-Seyyid b. Abdu's-Selâm el-Yârketî'nin biyografisinde onun dedesinden rivayet etti i kısa bir bilgi vardır ki onu daha önce yukarıda zikretmi tik. Bir süre Semerkand'da ve sonra Kâ gar'da uzun süre kalan el-Yârketî'nin, 520 / 1126 yılında Semerkand'da dedi ine göre; Dedesi Ahmed b. Kündir Hind'e on altı kez gaza yaptı. Türklere ise on yedi kez gaza yaptı. Onlara esir dü tü. Onlar arasında yedi sene kaldı.⁷⁶ Bir ba ka örnek cihat ve hayır yolunda güzel eserler veren Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. dris es-Sâlâr

⁷¹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, (Hzr. E. Merçil), II, stanbul, 1977, s.52; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Trc. K. Burslan), stanbul, 1943, s.249; Hüseyinî, *Ahbarî'd-Devleti's-Selçukiyye* (Trc. N. Lügal), Ankara, 1943, s.66; Fasîh el-Havâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, (N r. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.160.

⁷² Nesefî, 416.

⁷³ Nesefî, 252.

⁷⁴ Nesefî, 416.

⁷⁵ Nesefî, 161.

⁷⁶ Nesefî, 286.

en-Neseffî'nin o lu Muc b. Ebi'l-Kâsım, Türklere (fi et-Türk) esir dü mü ve esaretten kurtulamamı tır. Ebu'l-Kâsım ise 264 / 877 yılında ölmü tür.⁷⁷

7. Te kilat

Neseffî'nin bu dinî-biyografik eserinin tarihçiler için belki de en büyük faydası te kilat tarihine yönelik çalı malarda önemli bir malzeme olarak kullanılabilir. Olan devletin merkez, ta ra ve ordu te kilatı açısından de erlendirilebilecek unvan ve nisbeleri, ki ilerinin adı yanında veya yaptı ı görevler nedeniyle kaydetmi olmasındır. Bu vesile ile bazı makamlara gelmi ancak ba ka kaynaklarda rastlayamadı ımız bürokrasinin bazı elemanlarının adına burada rastlayabiliyoruz. Bununla birlikte bu görevleri yapmı olan ki iler hakkında kronolojik bilgilere ço u zaman yer vermemesi, onların bunu hangi devlette, bölgede veya ehirde ne zaman yapmı oldu unun belli olmaması, eserin muhtevasından kaynaklanan bir eksikliklerdir.

Buna göre, el-Kâdî Ebî Hafs Ömer b. uayb b. Ebi'l-Kâsım es-Serâm ed-Dîzekî'nin Batı Türk Hakanlı ı Arslan Han Muhammed b. Süleyman döneminde Semerkand'daki kadıyu'l-muasker yani ordu kadısı oldu unu anlıyoruz ki kendisi 525/ 1130 yılında ölmü tür.⁷⁸ Ayrıca, 1114 yılından önce Kâdıyu'l-Kudât Ebi'l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Muhammed el-Mervezî'nin Mâverâünnehr'in ba kadısı (kadıyu'l-kudât) oldu unu ö renmekteyiz.⁷⁹ Son bir örnekle bitirecek olursak, Arslan Han Mansûr döneminde (1017-1025) Mâverâünnehr'de vezir unvanı ile zikredilen ve 1020 yılında öldü ü kaydedilen Ahmed b. Mansûr'a da eserde rastlamaktayız.⁸⁰

Sonuç

Buraya kadar kısaca unları diyebiliriz, Neseffî (1068-1142) ya adı ı devir itibarıyla Batı Türk Hakanlı ı döneminin canlı ahitlerinden biridir. Çok sayıda hocadan ders almı olması, ulema çevresini iyi tanıdı ımı ve dolayısı ile hakanlıkta ya anan olaylara da gayet iyi vâkıf oldu unu söylememize fırsat verir. Ancak hakanların muhtemel bir zararından endi e ediyor olacak ki Neseffî'nin, ya adı ı dönemin hakanlarına veya hanedan üyelerine dair bilgi verirken, onlardan hiçbirini ele tirdi ine veya övdü üne rastlanmaz. Sadece hakanlarla kıyasıya iktidar alanını geni letme kavgası veren ulema sınıfı mensuplarından herhangi biri öldürülmü se, onları “ ehit” unvanı ile zikretmekle yetinir. Bu da onun mücadelede ne tarafta durdu unu anlamamıza kâfi gelir. Son olarak, hakanlık dönemini ihtiva eden bilgilerin kısa ama orijinal olmalarına bakılırsa eserin, alana ilgi duyan ve dönemin tarihini aydınlatmak isteyen ara tırmacıları, bu tür dinî-biyografik ve hukukî

⁷⁷ Neseffî, 204-205.

⁷⁸ Neseffî, 356.

⁷⁹ Neseffî, 423.

⁸⁰ Neseffî, 391.

eserlerde ne denli orijinal veriler bulunabilece i yönünde te vik edici bir mahiyeti haiz oldu unu belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd, Selçuk-Nâme, (Hzr. E. Merçil), II, stanbul, 1977, s.52.
- Aslantürk, Ay e Humeyra, Ebû Hafs Ömer en-Neseffî'nin 'et-Teysîr fi't-Tefsîr' Adlı Eserinin Tahlili ve Bakara Suresi'nin Tenkitli Ne ri, (Basılmamı doktora tezi), MÜSBE, stanbul, 1995.
- , Ay e Humeyra. "Neseffî, Necmeddin", D A, C.32, 2006, s.571.
- Avfî, Tezkiretü Lübâbi'l-Elbâb, (N r. M. Abbâsî), I, Tahran, 1361, s.42.
- , Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.84.
- Aydınlı, Osman, Neseffî'nin el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand'ı I-XII, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991., LAM, Ara tırma Dergisi, c.3, sa.1, 1998, s.230.
- Barthold, W., Mo ol stilasına Kadar Türkistan, (Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s.17.
- Bundârî, rak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Trc. K. Burslan), stanbul, 1943, s.249.
- Curfâdekânî Ebu' - eref Nâsîh. Tercüme-i Târîh-i Yemînî, (N r. C. iâr), Tahran, 1374, s.139.
- Fasîh el-Havâfî, Mücmel-i Fasîhî, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.160.
- Frye, R. N., Ortaça ın Ba arısı Buhara, Ankara, Tarihsiz, s.205.
- Hunkan, Ömer Soner, Türk Hakanlı ı (Karahanlılar), stanbul, 2007, s.34.
- , "Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Ele tirel De erlendirme", TÜEFD, C.4, sa.7, 2014, s.75-85.
- , "Türk Hakanlı ı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatı ması: İlk Bürokrat Ulema htılali", Türk tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül, 2006, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi tarihi, Ankara, 2010, s.653-666.
- Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (Trc. N. Lügal), Ankara, 1943, s.66.
- bn Mâkûlâ, el- kmâl fî Ref'i'l- rtiyâb ani'l-Mütelif mine's-Semâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb, (N r. A. Yemânî), I-VI, Haydarâbâd, 1962-1967; Ra îd Efendi ktp. No: 903 vr.77a-b.
- bn Miskeveyh, Kitâbü Tecâribi'l-Ümem, (N r. H. F. Amedroz), I-II, (Zahîrî'd-Dîn Ruzrâverî) Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem, III, Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyñ Hilâl b. el-Muhsin b. brâhîm es-Sâbî el-Kâtîb, IV, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l- slâmî, s. 373-374.
- bnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, (Çev. Ahmet A ırakça), VIII, s.460.
- Kar î, Cemal Mülhakâtü's-Surâh, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.130.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. XI ve XIII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maveratünnehr slam Hukukçuları, Ankara, 1976, s.89.

- Koca, Ferhat, "Merginânî", D A, C.29, s.182.
- Koçnev B. D., Karahanidskie Monety: stoçnikovedçeskoe i storiçeskoe ssledovanie, Moskova, 1993, s.24.
- Koçnev, B. D. "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)" vostoçnoe storiçeskoe storiçnikovedenne i Spetsialnie Distipliny Vıpusk 5, Moskova, 1997, s.259.
- Kure î, Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, (N r. el-Hulv), I, Kâhire, 1978, s.215.
- Menînî eyh., e - erhü'l-Yemînî el-Müsemâmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, I, Kahire, 1286, 240-241;
- Mu'inü'l-Fukarâ, Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ, (N r. A. G. Me'ânî), Tahran, 1339, s.74.
- Müneccimba ı, Câmîü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü), (Trc. N. Lugal), stanbul, 1940, s.9.
- Mercânî ehâbü'd-Dîn, Gurfetü'l-Hevâkîn li Urfeti'l-Havâkîn, 1864, Kazân (1941'de yazılan yazma nüshası: Ta kent El-Bîrûnî ark inaslık Ens. Ktp. No: P.N. 5741), 1941, s.39.
- Ner ahî, Târîh-i Buhârâ, 'Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer', (N r. M. Radavî), Tahran, nti ârât-ı Tûs, 1363, s.20.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmü'd-Dîn Ömer, Kitâbü'l-Kand fî Târîhi Semerkand, (N r. W. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- , el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, I-XII, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- , el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, (N r. Yûsuf el-Hâdî), Tahran, 1999.
- Öngül, Ali, "Âl-i Burhân", D A VI, 1002, s.430.
- Pritsak, Omeljan, "Âl-i Burhân", Der slam, XXX, sa.1, Berlin, 1952: 81-96.
- Sem ânî, el-Ensâb, (N r. Ekrem Bû î), C.12, Beyrut, 1984, s.80.
- Tezkire-i Satuk Bu ra Han (Molla Hâcı, Bu ra Hanlar Tezkiresi, (N r. Abdurrahim Sabit), Ka gar, Ka gar Uygur Ne riyatı, 1988, s.68.
- Togan, Z. Velidi, Tarihte Usul, stanbul, 1985, s.192;
- Usta, Aydın, Türklerin slamla ma Serüveni Sâmânîler, stanbul, 2013.
- Yakût el-Hamevî, Mucemü'l-Buldân, (N r. F. A. el-Cundî), II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-lmiyye, 173.